

İdeoloji¹

Fevziye Sayılan

Eleştirel pedagojinin merkezi ilgisi, verili tahakküm ilişkilerini analiz etmek yanında, öğrencilere egemen değerleri ve pratikleri sorgulamak için kavramsal araçlar sunmaktır. İdeoloji bu kavramlardan birisidir. Ancak bir kavram olarak ideolojinin tanımında, Eagleton'ın da belirttiği gibi güçlükler vardır, bazılarının “birbiriyle bağdaşması zor” on altı tanım çıkarılabilir (1).

Genel bir tanım olarak, ideolojinin toplumsal hayattaki fikir, inanç ve değerleri üreten genel maddi süreç olduğu söylenebilir. Bu tanım epistemolojik ve siyasi düzeyde en geniş ve gevşek tanımdır ve kültür ile ideoloji arasında sınırların neler olduğu, olabileceği noktasında belirsizlikler içermektedir. İdeoloji veya kültür, belirli bir toplumdaki bütün anlamlandırma pratikleri ve simgesel süreçleri kapsayan, bütün düzeyleriyle okul sistemi, medya ve din gibi kurumların pratikleriyle edinilen bilme ve görme biçimlerini kapsar. Bu özelliği nedeniyle ideoloji kavramı, belirgin bir tanımdan ziyade betimsel özellikleriyle eleştirel eğitim literatürüne girmiştir.

Ancak kültürün ne zaman ve nasıl ideoloji haline geldiği, toplumsal sınıflarla ilişkisi bağlamında anlam kazanır, yoksa Adanalıların acılı kebabı sevmesinin ideolojik bir dayanağı ya da açıklamasını aramak anlamlı değildir. “İdeoloji veya kültür” olarak fikir, inanç ve değerleri üreten okulların, eğitim kurumlarının ve kitle iletişim araçlarının bunları kimin çıkarı için okul bilgisi ya da genel kanaat ya da sağduyu haline nasıl getirdiği, eleştirel eğitimin başlıca ilgi alanlarından birini oluşturmaktadır.

Eleştirel eğitimcilerin bazılarında (Amerikan geleneğinde) ideoloji-kültür ayrımı belirsizken (2), genellikle ideoloji ile kültür arasında ayrım yapanların (İngiliz ve kıta Avrupası geleneği) ideolojinin epistemolojik tanımından ziyade, siyasi tanımını benimsedikleri görülmektedir (3). Toplumsal sınıfların ya da grupların içinde bulunduğu koşulları ve yaşam tarzlarını sembolize

¹ Bu yazı Eleştirel Pedagoji Dergisinde 62. sayısında yayımlanmıştır.

Eleştirel Pedagoji Kavramları

eden inanç ve fikirler ideolojinin alanındadır. Bu nedenle okullarda kimin kültürünün geçerli kültür, beğeni ve estetik değer olarak öğrencilere sunulduğu ideolojik bir meseledir. Başat kültürün hangi değerlerinin yeniden üretiminin okullarda yapıldığını anlamak için ideolojinin siyasi tanımına ihtiyaç vardır. Bu tanım, kapitalist toplumsal ilişkilerin analizinde ideoloji eleştirisine vurgu yapan Marksist eleştiriye dayanmaktadır.

Marx'ın ideoloji düşüncesinin çelişkili ve çetrefil niteliği hakkındaki büyük tartışmadan başlayarak, geniş Marksist literatürde ideoloji kavramı (4), kapitalizm altında sınıf egemenliğinin nasıl süregeldiğini açıklamada anahtar bir kavram olageldi. Bu konudaki klasik Marksist sorunsal, ideolojilerin maddi, sınıfsal belirlenimi ile ilgilidir. İdeolojiyi diğer düşünce sistemlerinden ayıran ikinci önemli özellik, onun egemen sınıfın düşünceleriyle olan ilişkisinde somutlaşmaktadır. Çünkü her düşünce ideolojik değildir. İdeolojinin, düşüncenin herhangi bir biçimi olmadığı; düşüncenin toplumsal olarak belirlendiği, belirli bir maddiliğe sahip olduğu, fikirler düzeyinde yürütülen sınıf mücadelesi ile ilgili olduğu söylenebilir. İktidar ilişkileri matrisinde oluşan düşünce ve anlamlandırma kalıpları, algı yapıları demek daha doğru olur.

İdeoloji eleştirisi, egemen sınıfın çıkarlarını sürdürmek için bu değerlerin nasıl herkesin çıkarı gibi sunulduğunu ve bir sınıfa ait olmayan milliyetçilik, yurtseverlik gibi ideolojilerin desteğine nasıl ihtiyaç duyulduğunu göstermek için de elverişli analitik bir araçtır.

Eleştirel pedagojinin ideoloji ile ilgili kavramsal repertuvarında, yanlış bilinç, devletin ideolojik aygıtı, hegemonya-karşı hegemonya, habitus, eleştirel söylem analizi gibi farklı teorilerden beslenen terimler bulunmaktadır. Bunlardan ilk üçü Marksist literatür içinde formüle edilmişken, son ikisini post-Marksist, post-yapısalcı olarak adlandırmak daha doğru olur. Ayrıca yine Marksist literatür içinde Lukacs tarafından teorize edilen ideoloji-yabancılaşma-şeyleşme bağlantısı da eleştirel pedagojinin dönüştürücü eğitim, bilinçlenme gibi radikal pratiklerine teorik bir temel sağlamaktadır (5).

Marksist literatürde yanılsama ve çarpıtma, toplumsal gerçekliğin çarpık ve bozulmuş, tersyüz edilmiş bilgisi; yanlış bilinç olarak ideoloji tanımı en yaygın tanımdır. Egemen ideolojinin işlevi, toplumsal gerçekliği (egemen sınıfın çıkarları ile baskı, sömürü, tahakküm, bağımlılık vb.) gizleyen,

çarpıtan anlamlar ve algılar üretmektir. Okul bilgisinin oluşumunda bu çarpıtma ve gizlemenin, müfredatın nasıl merkezi bir meselesi olduğunu eleştirel eğitim sorunsalıdır. Ancak “yanlış bilinç olarak ideoloji” tanımıyla ilgili tartışmada eleştirel eğitim yaklaşımlarını en fazla etkileyen isim Marksist teorisyen Gramsci olmuştur.

İdeoloji ile kültür arasındaki ilişkiyi hegemonya kavramıyla birbirine bağlayan Gramsci, “yanlış bilinçten” ziyade egemen ideolojinin sivil toplumdaki yeniden üretim mekanizmalarına odaklanarak ideolojinin kapsamını kültürü de içerecek biçimde genişletmiştir. Sınıf egemenliği ile bağımlı sınıflar arasındaki ilişkiyi analiz etmek için kullandığı hegemonya kavramı hem ideoloji hem de kültür kavramını içerir. Hegemonya, yönetici sınıfların bağımlı sınıflar üzerindeki siyasi, ahlaki ve entelektüel liderliğidir. Egemen sınıf ya da gruplar bu liderliği sivil toplumdaki aile, okullar, dini ve kültürel kurumlar ve kitle iletişim araçlarıyla sağlarlar; toplumsal anlamlar ve değerleri üreten bu kurumlarda hegemonya ideoloji aracılığıyla işler. Bağımlı sınıfların sağduyusuna hitap eden bu anlamlandırmalar yoluyla hem bağımlı sınıfların rızası oluşturulur hem de toplumsal meşruiyet sağlanır.

Bu bağlamda hegemonya hem politik hem de pedagojik bir süreçtir. Siyasal hegemonya ancak insanların kalplerini ve zihinlerini kazanarak; bir anlamda toplumsal bilişlerin ve zihnin denetimine yönelerek kazanılabilir. Kültürel ve siyasal hegemonyanın sürdürülmesi toplumsal rızanın kazanılmasını gerektirmekte; özellikle kitle iletişim araçlarınca bağımlı sınıfların popüler biçimlerle sağduyusuna hitap eden ideolojiler bilinçaltına işlemektedir. Böylece toplumsal bilişlerin denetimi ya da ideolojik etki kendiliğinden oluşmakta ve doğal görünmektedir.

Bu nedenle Gramsci, bağımlı sınıfların bilincinin çelişkili olduğunu; yönetenlerin resmi görüşlerinden derlenenlerle, kendi pratik deneyimlerinden çıkardıkları olmak üzere iki ayrı dünya anlayışını barındırdığını, ancak bunun edimsel bir çelişki olduğunu ve kendini aldatma biçimi olmadığını belirtmektedir (6). Gramsci’nin kapitalist toplumlarda sınıf egemenliğinin sürmesinde eğitim ve okulların rolüne ilişkin vurgusu, daha sonra Paulo Freire, Henry A. Giroux, Michael Apple gibi eleştirel eğitim kuramcıları tarafından, ideolojinin okullarda nasıl kültürel anlamlar ve kalıplara bürünerek işlediğine ilişkin analizlerle zenginleştirilmiş; kapitalist toplumlarda kültürel üretimin ve yeniden üretimin kritik ögesi haline gelen

Eleştirel Pedagoji Kavramları

okul sisteminin işlevinin analizinde hegemonya ve karşı hegemonya kavramlarının kullanımı yaygınlaşmıştır (7).

Marksist literatürde ideoloji konusunda diğer tartışma konusu, alt yapı-üst yapı ayrımıyla ilgilidir. Ekonomik temel ve onun bir tür yansıması olarak üst yapı metaforu, eleştirel pedagoji tartışmaları içinde genellikle ekonomizm ve indirgemecilik gibi kabul edilse de, eleştirel pedagojinin önemli ve hatta kurucu metinlerinden biri olan Bowles and Gintis'in Kapitalist Amerika'da Eğitim (Schooling in Capitalist America, 1977) Amerikan eğitim sisteminin bu iki düzey arasındaki karşılıklılık ekseninde nasıl işlediğini analiz etmiştir. Bu noktada alt yapı-üst yapı bağlamında eğitim-ideoloji ilişkisiyle ilgili önemli açılım Althusser'den gelmiştir.

Althusser'e göre bir toplumsal formasyon ekonomik, siyasal ve ideolojik alan veya kertelerden oluşur. Bu alanlardan her biri diğerlerinden görece özerktir. İdeolojik alan, sınıfların gerçeklikle kurdukları ilişkiyi yansıtır. Üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için ideoloji vazgeçilmezdir. Toplumsal formasyonunun yeniden üretimini sağlayan egemen ideolojidir. İdeoloji aracılığıyla bireyler kendilerini sömüren ve bağımlı hale getiren süreçlerin içine yerleşir ve boyun eğler.

Bu süreçlerin okullarda aldığı biçim noktasında, devletin baskı aygıtları (ordu, polis, mahkemeler, hapishaneler vb.) ile devletin ideolojik aygıtları (DİA) arasında bir ayrım yapar. Devletin baskı aygıtının "kalkanı" altında üretim ilişkilerinin yeniden üretimini devletin ideolojik aygıtları sağlar. Çünkü devletin baskı aygıtı zor kullanarak işlerken, DİA'lar ideoloji kullanarak işlerler. Bunlar, dini, öğretimsel, aile, hukuk, siyasal, sendikal, haberleşme ve kültürel DİA'lardır. Bu DİA'lar asıl olarak Gramsci'nin hegemonyanın tesis edildiği yer olarak işaret ettiği sivil toplumda, kapitalist üretim ilişkilerinin; sömürü ilişkilerinin yeniden üretimi sağlamak için faaliyet gösterirler.

Bu noktada Althusser, öğretimsel DİA olarak formüle ettiği okullara özel bir rol yüklemiştir. Althusser'e göre, feodal dönemde kilisenin egemen DİA rolünü bugünün kapitalist toplumunda okul yerine getirmektedir. "Tüm toplumsal sınıfların çocuklarını ana okulundan başlayarak alır ve yeni ve eski yöntemlerle, yıllar boyunca 'etkilere en açık' olduğu çağda, ... egemen ideolojiyle kaplanmış ... becerileri ya da katıksız egemen ideolojiyi (ahlak, felsefe, yurttaşlık eğitimi) tekrarlayarak çocukların kafasına yerleştirir."

Böylece gençler, “...sınıflı toplumda yerine getireceği göreve uygun ideolojiye pratik olarak sahip kılınır.” Kapitalist düzen için hayati olan bu sonucu üreten mekanizmalar elbette evrensel olarak egemen olan bir okul ideolojisiyle örtülmüş ve gizlenmiştir, çünkü bu egemen burjuva ideolojisinin temel biçimlerinden biridir” (8). Bu okul sistemi “son kertede” alt yapı tarafından biçimlendirilir, kapitalist egemen sınıfın çıkarlarına hizmet eder. İdeoloji kertesinin görelî özerkliği çerçevesinde eğitimin kapitalist toplumdaki rolü, emek gücünün yeniden üretimidir (üretim süreçleri için gerekli beceriler, vasıfların kazandırılması). Ancak bu niteliklendirme süreci, yeniden üretimin olmazsa olmaz koşulu olan egemen ideolojinin değerleri ile verili toplumsal işbölümüne ve hiyerarşik yapıya saygı, uyum, itaat biçimlerinin içselleştirilmesi altında gerçekleşir.

Egemen ideoloji eleştirisinden ziyade kültürel alana has yeniden üretime odaklanan Bourdieu’nün habitus kavramı ile ideoloji arasında bir benzerlik var gibidir. Ancak Bourdieu’nün toplumsal koşulların ve konumların yeniden üretimini sağlayan mekanizmanın okullarda nasıl işlediğine ilişkin analizinde kullandığı habitus, daha çok da örtük biçimde ideolojinin gündelik yaşama nüfuz etme mekanizmaları ile ilgilidir. O, anahtar kavramı habitus ile alışkanlığa dayalı davranışlarımızın kendiliğindenliği içinde bazı norm ve değerleri nasıl yeniden ürettiğimizi aydınlatmaya odaklanmıştır. İdeoloji teriminden hiç bahsetmese de, kültürel bir alan olarak okulların/eğitim sisteminin işleyişini anlamak için kavramsal bir araç sunduğu da gerçektir. Ancak eğitim-ideoloji ilişkisinin püf noktası egemen ideolojiyle/ideoloji eleştirisiyle ilgilidir. Eagleton’ın da belirttiği gibi, bu tür “sosyolojik” görüşler ideoloji kavramını çelişki ve çatışmalardan arındıran apolitik analizlere kapı aralamaktadır (9).

Eleştirel pedagoji literatüründe, ideoloji gibi kullanılan söylem sözcüğü ya da eleştirel söylem analizi, Foucault’nun ideolojiye karşı geliştirdiği söylem (ideoloji eleştirisine) kuramına dayanmaktadır. Foucault, toplumda var olan iktidar ilişkilerini söylemsel pratikler olarak nasıl inşa edildiğini analiz ederken asıl olarak iktidar ilişkilerini söylemsel pratikler olarak ele almıştır. Foucault’ya göre bilgi ve anlam, dil yoluyla değil, dilin kullanımıyla, söylem ile oluşturulur. Michel Foucault’dan Ernesto Laclau’ya kadar söylem kuramcıları için ideoloji bir dil meselesinden ziyade söylem meselesidir. Onun izinden gidenlerin geliştirdiği eleştirel söylem analizi, ideoloji ve söylem kavramını birlikte kullanarak iktidar ilişkilerinin ve başat ideolojilerin eğitim alanında işleyiş mekanizmalarını açığa çıkarmaya yönelmektedir (10).

Eleştirel Pedagoji Kavramları

Ulusal müfredatta hangi bilgilerin bulunması; hangi kitapların okutulması; hangi değer ve inançların öğrencilere aktarılması gerektiğine ilişkin kararlara başat eğitimsel söylem yön vermektedir (11).

Eleştirel eğitim yaklaşımlarında ideoloji analizi ile ilgili bu kavramsal çeşitlilik, kapitalist toplumlarda eğitim ve okul sisteminin pek çok yönünü aydınlatmaya dönük eleştirel bilgi üretimine imkan sağlamaktadır. İdeoloji eleştirisiyle bilgi ile iktidar arasındaki sıkı bağın okullar düzeyinde aldığı somut biçimleri ve görünümelerini; dışlanan ve yoksayılan bilginin politik anlamını deşifre etmek; toplumsal gerçekliğin nasıl çarpıtıldığını ya da okullardaki kuralların neye hizmet ettiğini açığa çıkarmak mümkündür. Ancak ideolojinin yegane işlevinin çarpıtma ve tersyüz etme olmadığını; hiç kimsenin bütünüyle ve mutlak biçimde yönlendirilemediğini, yani okulların boyacı küpü gibi işlemediğini, yoksayılanların, ikincilleştirilenlerin ya da baskıya maruz kalanların içinde bulundukları somut koşulların dönüştürülmesiyle farklı beklenti ve arzulara sahip olabileceklerini de varsayar. İnsanların kendi mutsuzluklarını ve bağımlılıklarını yaratan koşullara nasıl katkıda bulunduklarıyla ilgili farkındalık kazanabilecekleri eğitimsel söylemler ve pratikler inşa etmek de bu eleştirinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır.

Eleştirel pedagoji aynı zamanda bir olasılık pedagojisi olarak, ezilenlerin kendi koşullarını dönüştürecek bilinç durumuna eğitim etkinlikleri yoluyla ulaşacakları kabulü ile başlar; insanlar en kötü koşullarda bile mücadele etmeyi, hayal etmeyi ve umudu bir kenara bırakmadıkları için politik özgürleşme pratiğini gerçek bir olasılık olarak kabul eder.

Kaynakça

- (1) Eagleton, T. (1996) İdeoloji, çev. Mutallip Özcan, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul.
- (2) Bkz. Smith, R. Ideology, Culture and the Process of Schooling: An Extended Review of Henry Giroux; Giroux, H.A. (2001) Theory and Resistance in Education: Towards a Pedagogy for the Opposition, 2. Baskı. Apple, M. (2006) Eğitim ve İktidar, Kalkedon Yay. İstanbul.
- (3) Bkz. Hill, D. (2016) Eleştirel Eğitim ve Marksizm. Kalkedon Yay., İstanbul; Rikowski, G. (2011) Marksist Eğitim Kuramı ve Radikal Pedagoji. Kalkedon Yay., İstanbul.
- (4) Bkz Bottomore, T. (1993) Marxist Düşünce Sözlüğü. Türkçe Çeviriyi Derleyen: Mete Tuncay; İletişim Yayınları, 1. Baskı, Eylül 1993, İstanbul; s. 280; Sancar, Üşür, S. (1997) İdeolojinin Serüveni. Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme. İmge Yay., Ankara; Barrett, M. (1996) Marx'dan Foucault'ya İdeoloji. Çev: Ahmet Fethi. Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- (5) Bkz. Lukacs, G. (2006). Tarih ve Sınıf Bilinci. Çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yayınları; Marx, K. ve Engels, F. (2008). Alman İdeolojisi. Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara; Reitz, C. (2016) Philosophy and Critical Pedagogy. Peter Lang US.
- (6) Gramsci, A. (1986) Hapishane Defterleri. Belge Yayınları, İstanbul; Mayo, P. (ed) (2013) Gramsci ve Eğitsel Düşünce. Kalkedon Yayınları. İstanbul.
- (7) Bkz Freire, P. (2019) Ezilenlerin Pedagojisi, 19. Baskı, Ayrıntı Yay., İstanbul. Giroux, H.A. Eleştirel Pedagojinin Vaadi, Kalkedon Yay, İstanbul; Apple. M. (1996) Cultural Politics & Education. Open University Press. Buckingham. UK.
- (8) Althusser, L. (1978) Devletin İdeolojik Aygıtları. çev: Y. Alp M. Özışık; Birikim Yayınları, İstanbul (sayfa 52-53).
- (9) Bkz (1) Eagleton, 1996:306.
- (10) Bkz (4) Üşür Sancar, 1997:104-114; Rogers, N. (ed) (2004) An Introduction to Critical Discourse Analysis in Education. Lawrence Erlbaum Associates, Inc. UK.

Eleştirel Pedagoji Kavramları

(11) McLaren, P. (2011) Okullarda Yaşam: Eleştirel Pedagojiye Giriş. Anı Yayıncılık, Ankara (sayfa:303-312)